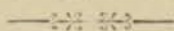

սխնարների գործունէութեան գէմ յայտնի մաքառողներ
և, չնայած ամեն տեսակ դժբախտութիւնների, մինչև
վերջի ժամանակը պահպանել են քրիստոնէական ձեռա-
դրերի ամենահետաքրքիր ժողովածու, որի թիւը, ինչպէս
յայտնի եղաւ, 600-ի է հասնում ¹⁾։

(Շարունակելի)։

Մեսրոպ վարդապետ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԽԱՂԵՐ

Դ.

ԲԱՂԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԻՄԱՍՏԱԼԻՅ ՎԱՐԻԱՏՆԵՐ

Ասել չի ուզիլ, որ կան խաղեր, որոնք հենց նոր կազ-
մուած ժամանակ ևս անմիտ բաներ են եղել։ Անշուրհը
երգիչներն ազատուած խաղերի նմանողութեամբ, կամ
պատրաստի երգերից լսի յանգեր փոխ առնելով սարքում
են տուել՝ միայն, ինչպէս ասում են, յանգը յանգին
բերելով՝ առանց մտքին ուշադրութիւն դարձնելու։

Սակայն անխմատ խաղերի մեծ մասը, ինչպէս վերե-

1) Եան. Թարգմ. Պրոֆեսորի յիշած այդ ժողովածուն, չնչին
բացառութեամբ, պահւում է Նոր-Ջուղայի հայոց ս. Փրկչի վան-
քում։ 1853 թ. Գալ. Շերմազանեանը կազմել է այդ ձեռագրերի
ցուցակը, որի արտագրութիւնը, կատարուած 1862 թ. ահագե-
միկ Բրոսսէի համար, այժմ գտնւում է Պետերբուրգի գիտու-
թեանց ճեմարանի ասիական Մուզէի գրադարանում։ Գ. Շեր-
մազանեանը ցուցակագրել է 202 ձեռագիր վանքի մէջ, 6-ն էլ
Եպիսկոպոսի մօտ։ Երկու տարի առաջ, 1902 թ. ամառուայ ար-
ձակուրդներին Պետերբուրգի համալսարանը և այնտեղի Հայոց
Էկեղեցական խորհուրդը Ն.-Ջուղա ուղարկեցին ուսանող Սմբատ
սարկաւազ Տէր-Աւետիսեանին, որն աւելի մանրամասն կերպով
ցուցակագրեց Մասի յիշած մօտ 600 ձեռագրերը։

ևս մ' գրեցինք, այսպիսի անհանձար մարդոց մտքի ծնունդ չեն։ Դրանք յետագայում միայն աղաւաղուած են։ Աւտի և, ինչպէս վարիանտներէ բաղդատութեամբ վերականգնուած են ձեռագիրներէ բնագիրը, որ աղճատուած և խառնուած է անշնորհք գրչալիների ձեռով, նոյնպէս կարելի է և խաղերի վարիանտներն իրար բաղդատելով վերականգնել գրանց «սկզբնական բնագիրը», եթէ կարելի է խաղերի համար բնագիր բառը գործածել։

Անշուշտ բոլոր խաղերի սկզբնական բնագիրը հանել գծուար է, որովհետեւ բաղդատութիւնից երբեմն ստացւում են երկու և աւելի իմաստալից վարիանտներ, իսկ տառնց արտաքին միջոցների դժուար է ասել, թէ որն է որից առաջացել։ Յամենայն դէպս բաղդատութիւնը մեզ մի հետեւանքի է տանում. անմիտ երգերն իմաստալից են դառնում և ստացւում են մեծ մասամբ փոքրիկ, սիրուն երգեր մի քանի վարիանտներով։

Խաղերի վարիանտներ բաղդատելը շատ աւելի ծանր ու տաղտկալի գործ է քան ձեռագիրներինը, բայց բաղդատելուց յետոյ երգերի բնագիրը վերականգնելն աւելի հեշտ է քան ձեռագիրներինը, զի երգերի համար կան արտաքին տաղաչափական միջոցներ, որ են ոտքը, յանգը և ոտանաւորի ընդհանուր կազմութիւնը։ Եթէ նոյն խաղի մի վարիանտի մէջ, օրինակ, մի որ և է տող պահանջած յանգը չունի, կամ մի ոտքի մէջ մի վանկ աւելի կամ պակաս է, իսկ մի ուրիշ վարիանտի մէջ յանգն ու ոտքն անթերի են, հասկանալի է, որ առաջին վարիանտն աղաւաղուած է։ Միւս կողմից ոտանաւորի ընդհանուր կազմութիւնը մեզ ցոյց է տալիս, որ, օրինակ, 7-վանկանի քառեակների մէջ տողերի կրկնութիւն չի լինում։ Եթէ ուրեմն նոյն քառեակի մի վարիանտի մէջ գտնում ենք, որ, օրինակ, առաջին տողը նոյնութեամբ կրկնուած է երրորդ կամ չորրորդ տողի մէջ, իսկ մի ուրիշ վարիանտի մէջ այսպիսի կրկնութիւն չկայ, շատ պարզ է, ուրեմն, որ առաջին վարիանտն աղճատուած է. երգիչը մոռացել է երրորդ կամ չորրորդ տողը և անճարութիւնից կրկնել է

առաջին տողը: Նրանից սովորողներն էլ անշուշտ նոյն ձևով կրկնելով են ասում:

Բայց այս արտաքին միջոցներից, ասել չի ուզիլ, բնագիրը վերականգնելու համար մեծ տեղ է բռնում և ներքինը, այսինքն երգերի խմատը: Բերենք մի քանի օրինակ ցոյց տալու համար թէ ինչպէս կարելի է մի քանի վարիանտների մէջ ընտրութիւն անել:

Ի՞մ և Կոմիտաս վարդապետի հրատարակած «Հազար ու մի խաղ» ժողովրդական երգարանի մէջ մեր խմբագրած մի երգի համար իբրև առաջին տուն վերցրած ենք հետեւեալ քառեակը.

1. Գութանը հաց եմ բերում,
- Բերանը բաց եմ բերում.
- Տես քեզ որքան եմ սիրում,
- Զուկը տապկած եմ բերում:

Արդ «Մուրճ» ամսագրի մէջ (1903 թ. № 11. եր. 201) մի գաւառագիտուն մատենախօս գրում է թէ այդ «երգը հիմնովին աղճատուած է». դա սկսւում է այսպէս.

2. Հօյ նարէ, Գութանը հաց կտանիմ,
- » » Բերանը բաց կտանիմ.
- » » Գութանը հաց կտանիմ,
- » » Տապկած ծածուկ կտանիմ:

Դժբախտաբար «Մուրճի» այդ մատենախօսը, Ա. Վ. Դ., միայն մի քառեակ է բերում. շարունակութեան համար բաւականանում է միայն «և այլն» գրելով: Բայց եթէ նա այդ երգի համար իբրև շարունակութիւն ուրիշ քառեակներ էլ բերէր, հաւաստեալ այն երեք քառեակները չէին լինիլ, որ կան մեր խմբագրած երգարանի մէջ, քանի որ այդ քառեակները, ինչպէս երգարանի ծանօթութեան մէջ, եր. 66, յայտնուած է, խմբագրողներս ենք մեր ընտրութեամբ իբրև առաջին տան շարունակութիւն դրել: Բայց այս մասին, ինչպէս և «Հօյ նարէ» կրկնակի համար, յետոյ: Այստեղ խնդիրն առաջին քառեակի համար է, որ նա «աղճատուած» է համարում և որի դիմաց դնում է իւր

գիտցած ձեր: Եթէ այդ դաւաճադիտուն մատենախօսը ժողովրդական խաղերի վարիանտների և առհասարակ ժողովրդական երգերի մասին մի որոշ գաղափար ունենար, դժուար թէ այդպէս համարձակ խօսէր: Բայց տգէտին շատ բան ներելի է:

Մենք նոյն քառեակի համար մեր, այսինքն իմ և Կոմիտաս վարդապետի, ժողովածուի մէջ ունինք և հետեւեալ վարիանտները.

3. Գութանը հաց եմ տարել,

Բերանը բաց եմ տարել,

Գինաս հափ եմ տարել,—

Զկնով տապկած եմ տարել:

4. Գութանը հաց եմ տանում,

Բերանը բաց եմ տանում,

Տես, քեզ ողքան եմ սիրում,

Զուկը տապկած եմ տանում:

5. Գութանը հաց եմ տարել,

Բերանը բաց եմ տարել,

Տես, քեզ ինչքան եմ սիրել,

Զկնով տապկած եմ տարել:

6. Գութանը հաց եմ բերել,

Բերանը բաց եմ բերել,

Տղայ, քեզ ինչքան սիրի,

Զուկը տապկած եմ բերել:

7. Գութանը հաց եմ բերում,

Բերանը բաց եմ բերում,

Շան աղայ, շատ մի խօսա,

Մուկը տապկած եմ բերում:

8. Գութանը հաց եմ բերում,

Բերանը բաց եմ բերում,

Շան աղջի, շատ մի խաչա,

Մուկը տապկած եմ բերում:

Ահա ու թ վարիանտ մի և նոյն երգի: Դրանցից 1-ինը դաւաճադիտուն մատենախօսն աղճատուած է համարում, իսկ իւր գիտցած միակ վարիանտը, որ է 2-րդը, իսկական: Բայց տեսնենք:

Թէ այդ 2-րդ վարիանտն աղճատուած է՝ շատ պարզ է, երգիչը մոռացել է 3-րդ տողը և տեղը կրկնել է 1-ին տողը, Բացի այդ՝ աղաւաղուած է և 4-րդ տողը, քանի որ երգիչն այնքան անշնորհք է եղել, որ չի կարողացել յանգ կազմել, հաց կտանիմ, քաց կտանիմ՝ յանգերի գիմաց դրել է ծածուկ կտանիմ:

Աղաւաղուած է և 3-րդ վարիանտի 3-րդ տողը, բայց այստեղ երգիչն այնքան անշնորհք չի գտնուել, որ առաջին տողն անփոփոխ կրկնի. նա երգի իմաստը ըմբռնել է և իւր ձկնով տապկածի արժէքը մեծացնելու համար՝ շուռ է տուել, շինել. «գինաս (=գիտես) հաց եմ տարել», կազմուել է մի վարիանտ, որի մէջ տափակ սրախօսութիւն է լինում: Բայց թէ այս տողն աղճատուած է, պարզ երևում է և նրանից, որ մի վանկ պակասում է:

Միւսներէից 1-ին, 4-րդ, 5-րդ և 6-րդ վարիանտներն ըստ էութեան նոյն երգն են: Քննենք սրանց տարբերութիւնները:

1. Տանել և քերել բայերից որն աւելի յարմար է իմաստին և դրութեանը: Տանել ցոյց է տալիս մի գործողութիւն, որ չի ուղղուած երկրորդ դէմքին, այսինքն այն անձին, որին մի բան ասում ենք, երբ մէկին մի բան տանում ենք, նրան ուղղած խօսքի մէջ հայերէն կասենք թէ քեզ քերում եմ այս բանը, և ոչ տանում: Տանել բայը երկրորդ դէմքի համար միայն այն ժամանակ կարելի է ասել, երբ երկրորդ դէմքն այն տեղ չէ, ուր տանում են, օրինակ՝ «քեզ համար այս բանը կը տանեմ այս ինչ տեղը»: Արդ, գութանաւորին հաց տանող աղջիկը, երբ մօտենում է գութանաւորին, իւր յանապատրաստից երգն ուղղելով գութանաւորներէից մէկին, իւր ետրին, կասի. «Տես քեզ որքան եմ սիրում, որ ձուկը տապկած եմ բերում» և ոչ թէ «Տես քեզ որքան եմ սիրում, որ ձուկը տապկած եմ տանում»: Այս վերջին ձևով միայն այն ժամանակ կարելի է ասել, երբ աղջիկը երգում է տանը, ճանապարհ ընկնելիս, և իւր ետքը, որին ուղղում է խօսքը, տանը՝ իւր մօտին է, և ոչ դաշտում, գութանի վրայ, և

այդ ետքը աղջկայ հետ կամ նրա ետեից պիտի գնայ դաշտը՝ նրա տարած հացն այնտեղ ուտելու: Բայց իրականութեան մէջ այդպիսի բան չի լինում:

Հասկանալի է ուրեմն, որ 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ վարիանտներից, որոնց մէջ տանել բայն է, աւելի ընտիր են 1-ին և 6-րդ վարիանտները, որոնց մէջ ընտրել բայն է:

2. Բերում եմ և ընտրել եմ ձկներից ո՞րն է ընտրելին:— Խաղն ստեղծում է ըստ էական ազդեցութեան տակ յանպատրաստից: Գութանը հաց տանող աղջիկն այս երգն ասել է անշուշտ այն վայրկեանին, երբ նա հաց տանելիս հեռուում տեսել է գութանաւորը, որոնց մէջ և իւր սիրածին, և վերջինիս երգով իմացնում է իւր բերածը: Սյո ի նկատի ունենալով ներկայ պատմութեանը բերում եմ, որ կայ 1-ին վարիանտի մէջ, աւելի կենդանի է. ինչ որ աղջիկն անում և զգում է, նոյնն անմիջապէս նոյն վայրկեանին արտայայտում է երգով: Մինչ 6-րդ վարիանտը ընտրել եմ՝ ձևով, թէպէտ դարձեալ իմաստալից է, բայց կենդանութիւնից զրկուած է: Աղջիկն այստեղ անցեալով է ապրում և կարծես, տղային յիշեցնելով իւր արածը՝ նրա երեսօնը է զարնում: Բացի այս, 3-րդ տողն ևս՝ «Տղայ, քեզ ինչքան սիրի» (=սիրեցի), իւր ձևով թոյլ է յարմարում միւս տողերի պատմութեանը:

3. Բառական տարբերութիւններից արժէք ունին «Չուկը տապկած եմ բերում», «Չկնով տապկած եմ՝ բերել», և «Տապկած ծածուկ կտանիմ» ձևերը: Սրանցից երկրորդը՝ «Չկնով տապկած» իբրև կերակուր մեզ յայտնի չէ. կայ իւղով տապկած, կայ և տապկած ձուկ, բայց ձկնով տապկած... Թերևս, ձկնով հանդերձ տապկած, այսինքն թէ ձուկն և թէ տապկած, երկու բան է տանում աղջիկը: Բայց ենթադրենք, որ ձկնով տապկած կերակուր կայ, և կամ ձուկն ու տապկած պէտք է հասկանալ. դառնանք քերականութեանը՝ «Չկնով տապկած եմ բերում» ձևով լոկ պատմում է թէ ինչ է բերում: Նոյնպիսի լոկ պատմութեամբ կըլինէր, եթէ առաջին վարիանտի մէջ ևս լինէր սովորական շարադասութեամբ «Տապկած ձուկն եմ բերում»:

Բայց «Ձուկը տապկած եմ բերում» ասուածքի մէջ շրջում կայ. և այս շրջումը յատկապէս շեշտում է՝ տապկած բերելը և ոչ թէ խաշած: Ժողովրդի մէջ, յայտնի է, տապկած ձուկն աւելի յարդի և սիրելի է քան խաշածը: Արդ «Ձուկը տապկած եմ բերում» շրջումն այս իմաստով աւելի զօրեղացնում է նախորդ խօսքի իմաստը թէ՛ «Տես քեզ որքան եմ սիրում, որ ձուկը տապկած եմ բերում» և ոչ թէ խաշած: Այս նկատմամբ ևս, ուրեմն, ընտրելի է 1-ին վարիանտը:

Գտնը «Տապկած ծածուկ կըտանիմ» ձևին: Այստեղ պարզաբար իմաստի անհեթեթիւն կայ: Այս դաւառագիտունեան վարիանտի առաջին երեք տողի մէջ յայտնած է միայն թէ «գութանը հաց (= ընդհանուր իմաստով իբրև ուտելիք) կտանիմ» և թէ «բերանը (= ամանի բերանը, որի մէջ ուտելիքն է) բաց կտանիմ» և էլ սերիշ ոչինչ: Եւ յանկարծ այսքանը միայն ասելուց յետոյ դալիս է չորրորդ տողը՝ թէ «տապկած ծածուկ կտանիմ»: Էլ ինչպէս է տապկածը ծածուկ տանում, քանի որ բերանը բաց է տանում: Զրլինի աղջիկը հացը, ցամաք հացը, իւր իսկական իմաստով, դրել է ամանի մէջ և բերանը բաց է տանում, իսկ «տապկածը ծածուկ», երևի ծոցին է տանում, ցամաք հացը միւս գութանաւորներին, իսկ ծածուկ տապկածը իւր սիրականին: Բայց լսկ հացը ամանի մէջ դրած չէն տանում գութանաւորին, որ ամանի բերանը բաց տանեն... և վերջապէս երգի մէջ ոչ մի բառ չկայ, որ այդպէս հասկանանք: Շատ պարզ է, որ այս անմտութիւնն առաջացած է նրանից, որ երգն աղճատուած է: Իսկ աղճատումը երևում է նրանից, որ, ինչպէս տեսանք, չորրորդ տողը յանդի կազմում. հաց կտանիմ, բաց կտանիմ՝ յանդերի դիմաց ընկած է՝ ծածուկ կտանիմ, փոխանակ տապկած կըտանիմ՝ ձեւ, որ կայ միւս վարիանտների մէջ: Մինչև անգամ կարելի է ասել թէ սրտեղից է առաջ եկել «ծածուկ կտանիմ» ձևը. «ձուկը տապկած կտանիմ» ձևը դարձել է նախ «տապկած ձուկ կտանիմ», և ապա սրական վանկը լրացնելու համար թերևս «տապկածը ձուկ» ձևից անցնելով

դարձել է «տապկած ծածուկ»: Այս փոփոխութիւնը նոյն կարգին է պատկանում, որով, ինչպէս տեսանք, կեռ ունեւոր, կեռ ընքներ դառնում են կռնկներ:

Այս աղճատման վրայ աւելացնենք և այն, որ 3-րդ տողը մոռացուել է և տեղը կրկնուել է առաջին տողը, և մենք տեսնում ենք, որ այդ վարիանտի մէջ ներքին հոգեկան կողմն ամբողջ պակասում է: Սիրահարի սրտի քնքուշ զգացմունքն արտայայտող երգը դարձել է մի տափակ, այն էլ անհեթեթ նկարագիր դառնալու հաց տանելու, որի մէջ նոյն իսկ օտանաւորի արուեստը չի պահուած:

Ահա թէ ինչպիսի վարիանտ է գերադասում պ. Ա. Վ. Դ. մեր ընտրած վարիանտից, որ է 1-ինը: Բայց տեսէք թէ ինչպիսի ինքնավստահութեամբ գրում է մեր «Հաղար ու մի խաղի» համար. «Խմբագրութիւնը շատ ղէպքում ձեռքի տակ եղած նիւթից չէ կարողացել ջոկել բուն ժողովրդականը շինծու, թխովի տողերից, թէ և այդպիսիները նոյն իսկ իբր բանաստեղծութիւն լաւ էլ լինէին»: Մենք այդ «շատ դէպքում» օտաճն էլ կըտեսնենք: Բայց այս դէպքում երևի բուն ժողովրդականը նրա դրած այս աղճատ վարիանտն է. իսկ մնացած եօթն վարիանտները «շինծու» ու «թխովի» են, թէ և բոլորն էլ աւելի խմաստալից քան իւր դրածը:

(Կը ռարունակուի)

Մ. Աբեղեան

